

Web Kerikata.hu

„A beteg szíve kedvetlen az étele ízetlen...”

— Egy 18. századi magyar orvos könyvei az egészségről —

(Egészségnevelés, 1998/4. sz., 183-184. o.)

© 1998 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

Kiss József a 18. század végén élt soproni orvos volt. Ez a tanulmány két könyvét mutatja be, melyekkel hozzájárult az akkori magyar népesség egészségügyi felvilágosításához, a himlő elleni küzdelemhez. Katekizmusában több, mint 400 kérdés-felelet formájában kifejtett, ma is modernnek tűnő gondolat olvasható az egészségnevelés, a gyermekápolás és az egészséges életvitel tárgyköréből. A másik írása a himlőoltás fontosságáról szóló, a szülőkhez intézett értekezés.

Munkáit haszonnal forgathatják a gasztronómia, a régi népelet és építészet, a divat- és a neveléstörténet iránt érdeklődő olvasók és kutatók is.

A neveléstörténettel foglalkozó kutató számára a 18. század második fele különösen érdekes időszak. Abban a korban olyan jelentős változások történtek az oktatást és nevelést illetően, amelyeknek hatása sok esetben még napjainkban is érezhető. A magyarországi iskolatörténet históriáját tekintve különösen kiemelkedőnek tekinthetők Mária Terézia azon törekvései, amelyek az iskolai hálózat kiszélesítésére, a tartalmak és módszerek megújítására vonatkoztak. Az uralkodónő már az 1760-as évektől összeírásokat rendelt el az iskolák, a tanulók és tanítók számának megállapítása érdekében. Az iskolák számának emelését, az oktatásügy központosítását, minőségi javítását az 1777-ben kiadott I. Ratio Educationis-szal próbálta keresztülvinni.

A tanügyi szakértők által részletesen kidolgozott, alaposan átgondolt oktatáspolitikai megjelenése valamennyi felvilágosult abszolutista államban megfigyelhető volt. Ennek háttérében – a felvilágosodás széles körben elterjedt eszményei, a tudományos eredmények és a kibontakozó ipari fejlődés mellett – mozgatórugóként feltétlenül meg kell említenünk a gyermekhalandóság mértékének csökkenését, az átlagéletkor növekedését. Az orvostudomány fejlődésének fontos állomása volt ez a század, hiszen például akkoriban érték el egyre nagyobb sikereket a korábban rettegett, a lakosságot tizedelő járvány, a himlő vonatkozásában. Bár a korabeli orvosoknak számos babonát és előítéletet, orvosi (*technikai*) problémát kellett legyőzniük, míg az 1720-as évektől a – eleinte angol főnemesi családokban szokássá váló – himlőoltás fontosságáról a szélesebb tömegeket meggyőzték, végül jelentős eredményeket tudtak felmutatni a himlő elleni küzdelemben.^[1]

Magyarországon a 18. század végén számos olyan könyv született, amelyek a csecsemőápolással, a gyerekneveléssel, az egészség fogalmával foglalkoztak.^[2] E művek sora pontosan azért íródhatott meg és kerülhetett kiadásra, mert potenciális olvasóként kinevelődött az a réteg, amelynek tagjai – iskolázatásuknak és megváltozott életkörülményeiknek köszönhetően – gondot fordítottak saját maguk és gyermekeik egészségére, a minőségi életfeltételek megteremtésére. A magyarországi orvosoknak számtalan teendőjük akadt a közegészségügy, az egészségnevelés kapcsán, és napi munkájukhoz, könyveik, feljegyzéseik elkészítéséhez gyakorta nyugati tapasztalatokból (*művekből*) is merítettek.

Így tett az a Kiss József nevű orvos is, akinek két, a századvégen Sopronban megjelent művét szeretnénk az alábbiakban bemutatni. Könyvei a művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók számára is érdekfeszítő olvasmány, hiteles és színes korrajz a 18. századi magyar valóságról. 1794-ben adták ki azt a – németből fordított és saját tapasztalataival kiegészített – könyvét, amely, a kor szokásai szerint meglehetősen hosszú címmel jelent meg: „Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjüket betsülni és örizni.”

A szerző már e műve előszavában leszögezte, hogy a katekizmusban kérdés-felelet formájában kifejtett ismereteket Magyarországon is az iskolákban kellene tanítani, mint „akármelly szükséges tudományt”. A könyvben az egészséggel, egészségneveléssel, betegápolással és járványokkal kapcsolatos kérdéseket és a rájuk adható válaszokat gyűjtötte egy csokorba a szerző. Megpróbálkozott azzal, hogy az egyes kérdéseket orvosi és teológiai szempontból is megválaszolja, amely tény mutatja, hogy a korabeli magyar olvasóközönség elsősorban hitéből kiindulva, vallásos magyarázatokat keresve iparkodott megérteni és „átvészelni” a betegségeket. Valószínűleg jelentős szemléletváltást hozott ezen – és több más hasonló – könyv abban az értelemben, hogy nem a betegségek legyőzése, hanem megelőzése a cél, vagyis az egészséges életvitel kialakítása.

A mű első részében az egészségről szólva a soproni orvos azt írta, hogy azért szükséges, hogy az ember egészséges legyen, „hogy mind Istenének, mind magának, mind Felebarátyának szolgálhasson, ugymint a' mivégett teremtett.”^[3]

Több más kortársához hasonlóan ő is úgy gondolta, hogy egészség nélkül az ember csak haszontalan lény. *(A kor egyik kulcsfogalma volt a hasznosság; az oktatási tartalmakat illetően is Európa-szerte megfigyelhető volt az a törekvés, hogy azt kell tanítani a iskolában, ami hasznos az emberek későbbi élete szempontjából. A felvilágosult abszolutista rendszer embereszménye a „hasznos” ember volt.)*

A korszak vallásos gondolkodására utaló tipikus kérdés volt a katekizmusban az, hogy vétkezik-e az ember, ha megbetegszik. Kiss József egyrészt úgy vélte, hogy a torkos, környezetére hanyag, mértéktelen ember vétkes saját (*beteg*) állapotát illetően. Őszerinte ha egy gyermek betegen születik, akkor az vagy a szülők „feslett, fajtalan élete” vagy a várandós anyák helytelen viselkedése miatt van.^[4]

A korabeli orvos-író szerint az egészségre ártalmas dolgokról az ember saját tapasztalataiból, mások kárából és „kiváltképpen az egészséget tárgyazó Katechizmusból” (*vagyis az ő könyvéből*) szerezhet információkat. Könyve második részében így a levegő, az ételek és italok, az alvás és a mozgás fontosságáról írt. A lakáskörülményekről és az akkori paraszti életvitelről nagyon sokat árul el például könyvének alábbi bekezdése:

„A' füstös levegő rongálja az ember tüdejét, úgy szemét. Az a' levegő, amelly a' szegény embereknek alacsony szűk szobájokban vagyon, közönségesen igen rossz, mert ők sokan laknak együtt, sokat gőzölnék ki, és lehellenek; azonfelül tsibéket is vagy más állatot tartanak szobájokban, mellyek ott ganéjoznak. Télben többnyire olyan nagyon befűttenek, hogy a' kementze-gőze maga elég már az egészségnek vesztegetésére.”^[5]

Tágas, világos, padlós lakásokat ajánlott, amelyek azonban még hosszú évtizedek múltán sem terjedtek el a paraszti építészetben.^[6] A mocsarak, a piszkos, ganéj-domboktól és állati tetemektől bűzlő utcák leírása is fontos adalék a „felvilágosodás századának” jellemzéséhez.

Az „eledelekről” írott fejezet sokféle értelemben kifejezetten modern szemléletűnek mondható. A megfelelően összeállított étrend, a bőséges gyümölcs- és zöldségfogyasztás a 18. század végén – Kiss József könyvének tanúsága szerint – nem volt elterjedt, dacára annak, hogy már sok évszázaddal korábban, az ókori és középkori orvosok is sokat írtak ezen táplálékok fontosságáról. A könyvből megtudhatjuk, hogy a gyerekek abban az időben mézet és „festett cukrot” kaptak nyalánksággént, a kötet szerzőjének rosszsallása ellenére. A dohányzásról és „tobákolásról” Kiss József azt írta, hogy „mind' a' kettő olyan szokás, melly nélkül el-lehetne minden ember”^[7] csakúgy, mint az akkori városokban széles körben divatba jött „meleg italok” („herbaté, kávé, tsokoládé”) nélkül... Kiss leszögezte, hogy legjobb ital a nem túl hideg, tiszta víz, és elítélően szólt az alkoholtartalmú italokról.

A testmozgás fontosságát több pontban fejtegette a soproni orvos, kiemelve, hogy nem elég a séta, ajánlatos a „lovaglás, kotszás, fa-vágás”. A táncot azonban – valószínűleg vallásos, erkölcsi indíttatásból – elítélte.

„Ártalmas szokás tehát a' Tántolás? Igen-is. Átkozott, és eliltani való tántz kivált a' Német-tántz, mellyben bódúltan kerengenek a' tántolók. De a' Magyar tántz-is hogy ha nagyon, és sokáig hánnya-veti magát az ember, ártalmas. A' Nemes tántz leg okosabb, mert tsendes.”^[8]

Különösen keményen szólt az akkori kor női ruhadívatjáról, azokról a leányokról, akik a táncmultságok alkalmával „hogy vékony derekok legyen, szorongattyák magokat.” Szerinte ez azért nagyobb veszélyes, mert „a' tántolás közben megütheti őket a' guta, mivel nem folyhat öszve szorított testekben szabadon a' vér. Ugyan azért-is kapnak olly' gyakran szegezést, vérköpést, azután hektikát, és Völegény gyanánt a' Halált.”^[9]

Rendkívülien érdekes Kiss könyvének az a része, ahol a lelki egészségről ír. Ez az „Elme-Indulatokról” szóló rész ugyanis a bizonyíték arra, hogy a 200 évvel ezelőtt élt orvos az egészséget valóban egészségként, test és lélek harmóniájaként értelmezte.

A könyv egészében fellelhető, és a III. fejezetben külön is kifejtésre került a gyermekápolás és -nevelés. Kiss József a pólyázástól a járástanításig minden lényeges kérdést érintett, hangsúlyozta a gyermek mint önálló lény fontosságát, a szülői odafigyelés, a tisztaság, a mozgásszabadság kiemelkedő szerepét. Fellépett a gyermekmunka, a gyermekbántalmazás ellen, és külön részeket szentelt az iskolabajlás méltatásának, az iskolaépülettel szemben támasztott egészségügyi követelmények részletes kifejtésének. Könyvének második nagy része (246&-409. kérdés és felelet) a betegségekről és az orvosokról íródott. Itt minden korabeli olvasó fogódzót találhatott több betegség (*járvány*) tüneteit, gyógyítását illetően, és tanácsokat kaphatott egyes balesetek során szerzett sérülések ellátásához, gyógyításához (*pl.: veszett kutya harapása, mérgező anyagok elfogyasztása stb.*).

Az, hogy Kiss Józsefet mint gyakorló orvost (és szülő) különösen érdekelték a járványos betegségek, nem csupán ebből a katekizmusból derül ki. 1799-ben egy rövidebb, a himlőoltásról szóló írását is kiadták.^[10]

Ezen művének címettjei a szülők, akikhez fordulva a soproni orvos megpróbált mindenféle érvekkel előhozakodni a himlőoltás hasznosságát illetően. Bár könyve 4. paragrafusában szerint „a' Himlő-beoltásnak hasznos létét akármely józan Ész egy tekintettel-is által-háttya”, ő maga is elismerte, hogy széleskörű tájékoztatás és ismeretterjesztés, mások példája szükséges ahhoz, hogy a szülők rászánják magukat gyermekük beoltására. Kiss József érvei között egyrészt saját csemetéinek beoltása és különböző főúri családok hasonló döntése szerepelt, másrészt pedig svéd, angol és német orvosi könyvek eseteiről. Művében hangoztatta azt, hogy akik az oltás miatt meghaltak, „egyébként is” meghaltak volna a himlőben, mert gyenge egészségi állapotuk okozta a tragédiát. Ezért figyelmeztetett arra, hogy csak egészséges gyermeket szabad beoltani, és csak „értelmes orvos” végezze a z eljárást. Valószínűleg a z ő írásai és fáradozásai is hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon 1813-tól kötelezővé tették a himlőoltást. Az egészségről írott katekizmusát is bizonyára sokan forgatták, és orvosi tudása mellett feltétlenül ki kell emelni írói és pedagógiai szakértelmét, az életkörülmények és életesélyek javítása érdekében kifejtett erőfeszítéseit.

Kiss József korának kiemelkedő orvosa volt, aki szép, takaros portákról, egészségesen élő, testére és lelkére figyelő, művelt magyarságról álmódott. Olyan Magyarországot képzelt el, ahol az egészséges életvitel a mindennapok természetes része, ahol a szülők kiemelt gondot fordítanak gyermekeik nevelésére. Talán meglepődne ma, ha látná, hogy számos aggodalma és gondolata mit sem veszített aktualitásából...

1. Birtalan Győző: Óriáslépések az orvostudományban. Móra, Budapest, 1989. 98-99. o.
2. L. pl. ezen cikk szerzőjének egy korábbi írását: [A Nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisedneveléssel foglalkozó könyvei](#). Egészségnevelés, 1997/2. 93-96. o.
3. Kiss József: Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egességjüket betsülni és örízni. Sopron, 1794. 4. o.
4. Uott. 59. o.
5. Uott. 13. o.
6. A barokk kor magyar lakásviszonyaival kapcsolatosan lásd a Hogyan éltek elődeink? c. könyvet. Szerk.: Hanák Péter, Gondolat, Budapest, 1980. 93-115. o.
7. Kiss J. i. m. 28. o.
8. Uott. 48. o.
9. Uott. 48. o.
10. Kiss József: Emlékeztetés a himlő-beoltásnak hasznára, az önnön magzattyokat igazán szerető szülőknek vigasztalására. Sopron, 1799.